

امکان و ظرفیت آموزش تفکر انتقادی در بخش «بخوان و بیندیش» از کتاب‌های فارسی دوره دبستان

زهره احمدی پوراناری*

مراد یاری دهنوی**

چکیده

تفکر انتقادی شیوه‌ای برای آموزش عمیق و عقلانی است که اغلب با پرسش‌های باز مخاطب را به تأمل و کنج‌کاوی وامی‌دارد و موجب می‌شود او به درکی ژرف از موضوع موردتأمل برسد. از همین روست که یکی از اهداف صریح و ضمنی اغلب نظام‌های تربیتی پرورش تفکر انتقادی دانش‌آموزان است. در کتاب‌های فارسی ابتدایی پایه دوم تا ششم، در هر فصل، بخشی با عنوان «بخوان و بیندیش» وجود دارد که شامل یک داستان است و دانش‌آموزان را به تأمل و ژرف‌اندیشی فرامی‌خواند. در این پژوهش، که به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است، پژوهش‌گران با شیوه توصیف و تحلیل امکان به‌کارگیری و آموزش روش تفکر انتقادی را در داستان‌های بخش «بخوان و بیندیش» فارسی ابتدایی ارزیابی کرده‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که داستان‌های این بخش، از لحاظ قالب، درون‌مایه، و قدرت تخیل، ظرفیت طرح پرسش‌های کلی برای پرورش تفکر انتقادی دانش‌آموزان را دارد. بدین منظور، برای غنابخشیدن به شیوه آموزش تفکر انتقادی در آن‌ها، نمونه‌هایی از مفاهیم و پرسش‌های فلسفی تکمیل‌کننده برای هر داستان پیشنهاد شده است.

کلیدواژه‌ها: تفکر انتقادی، پرسش فلسفی، کتاب درسی، فارسی ابتدایی، بخوان و بیندیش.

* استادیار گروه زبان و ادبیات، دانشگاه فرهنگیان (نویسنده مسئول)، ahmadypoor@yahoo.com

** استادیار بخش علوم تربیتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان
myaridehnavi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۹/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۰/۲۷

۱. مقدمه

«تفکر انتقادی» یکی از شیوه‌های پرورش تفکر و اندیشه است. تفکر انتقادی بدین معناست که افراد یاد بگیرند چه زمانی سؤال کنند، چگونه سؤال کنند، و چه سؤالاتی بپرسند. افراد یاد بگیرند چگونه استدلال کنند، چه زمانی از استدلال استفاده کنند، و کدام روش استدلالی را به کار گیرند (فیشر ۱۳۸۶: ۱۱۸). آنچه در بیان معنای تفکر انتقادی ذکر شد اهمیت آن را هم نمایان می‌کند، زیرا، براساس این تعریف، تفکر انتقادی به‌سان میزانی عمل می‌کند و درست و نادرست را از یک‌دیگر تمیز می‌دهد. یکی از مشکل‌ترین درس‌هایی که کودکان باید یاد بگیرند این است که همه آن‌چه آنان فکر می‌کنند درست است ممکن است درست نباشد (همان: ۱۲۱). از نظر بلوم (Bloom) و دست‌یاریانش اصطلاح تفکر انتقادی با اصطلاح ارزیابی مترادف است که برجسته‌ترین مهارت از مهارت‌های شش‌گانه فکری است که عبارت‌اند از: دانش، درک، کاربرد، تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزیابی (همان: ۱۲۴).

امروزه آموزش تفکر انتقادی در مدارس نیز مورد توجه قرار گرفته‌است. اولین سؤالی که به ذهن می‌رسد این است که آیا دانش‌آموزان ابتدایی می‌توانند با شیوه تفکر انتقادی آموزش ببینند؟ در پاسخ باید گفت

نمی‌توان به کودکان تفکر را آموزش نداد یا فرصت تفکر کردن را به آن‌ها نداد، ولی بلافاصله بعد از مدرسه از آن‌ها خواست تا افراد متفکری باشند. آنچه مهم است این‌که کودکان به چنین فعالیت‌هایی تمایل پیدا کنند و آن‌ها را انجام دهند و متفکر بودن را به‌عنوان شکلی از زندگی بپذیرند (قاندی ۱۳۹۵: ۲۴۹).

پیش از شروع بحث نکته‌ای دیگر نیز باید روشن شود: تفکر انتقادی چه تفاوتی با تفکر فلسفی دارد؟ باتوجه به این‌که امروزه «فلسفه برای کودکان» نیز آموزش داده می‌شود، آموزش تفکر انتقادی برای کودکان چه ارتباطی با فلسفه برای کودکان دارد؟ پاسخ آن است که در فلسفه‌ورزی از شیوه تفکر انتقادی استفاده می‌شود، بنابراین تفکر انتقادی ابزاری برای فلسفی اندیشیدن است. در فلسفه برای کودکان هدف عبارت است از یاری‌دادن کودکان برای بهره‌مندی از فلسفه به‌منظور بهبودبخشیدن به یادگیری همه موضوعات موجود در این برنامه درسی. تفکر انتقادی در پی دقیق‌تر کردن ذهن کودکان است و فلسفه هم به آن عمق می‌بخشد و هم آن را پرورش می‌دهد (لیمن، به نقل از ناجی ۱۳۸۷: ۳۴). به‌عبارت دیگر فلسفه برای کودکان از مرحله تفکر انتقادی فراتر می‌رود. تفکر انتقادی اغلب ضمیمه‌ای صرف برای برنامه‌های درسی رایج است، اما در برنامه «فلسفه برای مدارس» این نیاز

به رسمیت شناخته می‌شود که کودکان باید به گونه‌ای واقعی با موضوعاتی سروکار داشته باشند که آن‌ها را مسئله‌انگیز یا مبهم می‌پندارند (همان: ۳۵).

کتاب *فارسی اول دبستان* به آموزش حروف و خواندن اختصاص دارد و تأکید کم‌تری بر درک پیام‌های زبانی می‌شود، ولی در سال‌های بعد برنامه آموزش دبستانی بر آموزش مهارت‌های مربوط به درک پیام تأکید بسیار دارد (زندى ۱۳۹۴: ۹۹). از این رو هر فصل از کتاب‌های *فارسی دوم تا ششم دبستان* بخشی دارد به نام «بخوان و بیندیش» که شامل یک روایت است و دانش‌آموز باید درباره آن تأمل کند. به نظر می‌رسد در مدارس اغلب به روخوانی این بخش و پاسخ به پرسش‌های آن اکتفا می‌شود و دانش‌آموزان اندیشه‌ورزی نمی‌کنند، در حالی که، با طرح پرسش‌های فلسفی، می‌توان زمینه تعامل فلسفه و ادبیات را در فهم عمیق مطالب کتاب درسی و باروری توانایی اندیشیدن انتقادی و فلسفی دانش‌آموزان فراهم کرد. تعامل فلسفه با ادبیات نتایجی در پی داشته است که از مهم‌ترین آن‌ها ابزاری بودن داستان در حیطه فلسفه برای کودکان، کشف نوعی داستان با عنوان «داستان‌های تفنی - فلسفی یا ماجرای - فکری»، و اثبات این نکته است که کودکان می‌توانند منتقد باشند (خسرونژاد ۱۳۸۶: ۱۲۱).

تفکر انتقادی در تدریس کتاب *فارسی ابتدایی* می‌تواند جایگاه مهمی داشته باشد. با مثالی ساده آموزش تفکر انتقادی را در همین ابتدا نشان می‌دهیم. معلم فارسی از دانش‌آموز می‌پرسد: «خوش اخلاقی یعنی چه؟» دانش‌آموز جواب می‌دهد: «خوش اخلاقی یعنی مهربانی». معلم می‌تواند با این پاسخ قانع شود، زیرا دانش‌آموز معنی کلمه را بیان کرده است. حال اگر معلم بخواهد دانش‌آموز را متوجه مفهوم دقیق خوش اخلاقی کند می‌تواند پرسیدن را ادامه دهد.

معلم: «مهربانی دقیقاً یعنی چه؟»

دانش‌آموز: «با احترام و با ادب حرف زدن».

معلم: «پس خوش اخلاقی و مهربانی مربوط به زبان است؟ اگر کسی خوش‌زبان باشد حتماً مهربان است؟»

دانش‌آموز: «نه، بعضی آدم‌ها به دروغ تعارف می‌کنند و احترام می‌گذارند، اما قلبشان مهربان نیست».

معلم: «پس خوش اخلاق بودن هم به ادب زبان و هم به قلب مربوط می‌شود. نظر شما این است؟ تصور کنید شخصی قلب مهربانی دارد و با ادب سخن می‌گوید، اما به دیگران کمک نمی‌کند. آیا او خوش اخلاق است؟»

ظاهراً معلم چند پرسش بر کلامش افزود، اما همین پرسش‌ها می‌تواند زمینه‌آشنایی دانش‌آموز را با اصل مفهوم خوش‌اخلاقی فراهم کند و بر او معلوم کند که خوش‌اخلاقی مربوط به قلب و زبان و اعمال است. این نکته را که «فلسفه آموختن دیدگاه دیگران نیست، بلکه گونه‌ای فعالیت و کوشش برای دانستن است» (برهمن و خدابخش‌ی ۱۳۹۶: ۹۱) در پرسش و پاسخ‌های فلسفی می‌توان دید.

۱.۱ بیان مسئله

یکی از مهم‌ترین اهداف آموزش در کتاب‌های فارسی ابتدایی، تقویت درک مطلب و ژرف‌اندیشی است. آموزش از طریق تفکر انتقادی یکی از شیوه‌های تقویت درک مطلب است که امروزه در سراسر دنیا مورد توجه قرار گرفته است، زیرا ثابت شده است که ارتباط محکمی میان مشارکت و گفت‌وگو و درک مطلب وجود دارد (Barrow 2010: 68). در نظر اول، این شیوه دشوار به نظر می‌آید، اما در عمل با تمرین کافی آموزش این مهارت امکان‌پذیر و سهل می‌شود. آموزش تفکر انتقادی در واقع ایجاد عمده‌ی جو عدم تعادل شناختی است تا شاگردان بتوانند فرایندهای فکری خود را تعویض و اصلاح کنند یا دوباره بسازند (مایرز ۱۳۸۶: ۲۱). به عبارت دیگر، مربی در آموزش تفکر انتقادی مخاطب را با پرسش‌های مناسب به چالش می‌کشد و مخاطب، ضمن تردید در علم خود، با ژرف‌اندیشی مسئله را بررسی و پاسخ خود را اعلام می‌کند. در پایان پاسخ‌دهنده، با توجه به عمق و گسترش پرسش‌ها در ابعاد مختلف، پیشرفت چشم‌گیری در شناخت مسئله می‌کند. پرسش‌گری فلسفی سبب می‌شود که دانش‌آموزان و معلمان ارتباط شفاهی بهتری داشته باشند (Topping and Trickey 2007: 82) و شاگردان معنی را بهتر بفهمند و انواع دیدگاه‌ها را بی‌طرفانه در نظر بگیرند و بتوانند باورهای خود را بیان کنند و حتی قضاوت کنند (Van Zee and Minstrell 1977: 258). برانگیخته‌شدن حس کنج‌کاوی و انتقاد و مسئولیت‌پذیری نیز از فواید تفکر انتقادی است (Daniel et al. 1999: 438).

تفکر انتقادی در واقع مصداقی از تفکر واگراست. تفکر واگرا عمل فکری باز و آزادی‌ای است که راه‌حل‌ها و پاسخ‌های متعدد و گوناگونی برای یک موضوع می‌جوید (حسینی ۱۳۹۲: ۴۷). معلمانی که مشوق سؤال و تفکر انتقادی در شاگردانشان‌اند کاری را انجام می‌دهند که در مفهوم تعلیم و تربیت مبتنی بر مردم‌سالاری نقشی اساسی دارد. در آموزش و پرورش که از خلاقیت، ابداع، و ترقی حمایت می‌کند، نکته اصلی این است که

به کودکان یاد بدهیم که مستقلاً فکر کنند، دانش دریافت‌شده را به پرسش بکشند، از طریق چالش‌ها یاد بگیرند، و در ایده‌ها تحقیق و تأمل کنند است (هینز ۱۳۸۳: ۵۴). باتوجه‌به آن چه گفته شد، با طرح پرسش‌های مناسب می‌توان، در کلاس درس، تفکر انتقادی را به شاگردان آموخت. اغلب متخصصان در این باره پیشنهاد می‌کنند که برای آموزش خوب فکرکردن باید ابتدا معلمان، دستیاران آموزشی، و سایر بزرگسالانی که با کودکان سروکار دارند آموزش ببینند (سجویک ۱۳۹۰: ۱۴). «پرورش توانایی فلسفه‌ورزی معلمان خود نوعی تجهیز آنان به سلاح تفکر یا خردورزی است که راه‌گشا و ضامن عمل توأم با تأمل آنان در موقعیت‌های گوناگون و منحصربه‌فرد فرایند یاددهی - یادگیری است» (یاری دهنوی و پورکریمی ۱۳۹۷: ۴۷). از این رو مخاطبان این مقاله دانشجو - معلمان دانشگاه فرهنگیان و معلمان‌اند و نگارندگان به چگونگی آموزش تفکر انتقادی با استفاده از طرح پرسش فلسفی در داستان‌های کتاب‌های فارسی دوره دبستان پرداخته‌اند. بدین منظور بخش «بخوان و بیندیش» از کتاب فارسی ابتدایی پایه دوم تا ششم بررسی شد تا روشن شود امکانات و قابلیت‌های بخش «بخوان و بیندیش» کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی برای آموزش تفکر انتقادی به دانش‌آموزان چگونه است؟ چه مفاهیم و پرسش‌های فلسفی‌ای مناسب برای داستان‌ها و روایت‌های بخش «بخوان و بیندیش» کتاب‌های فارسی هستند؟

۲.۱ پیشینه پژوهش

درباره تفکر انتقادی ده‌ها مقاله به‌زبان فارسی نوشته شده است که می‌توان آن‌ها را در چند دسته اصلی تقسیم‌بندی کرد:

الف) پژوهش‌هایی که در آن عوامل مؤثر در تفکر انتقادی و تأثیر تفکر انتقادی در مقوله‌های مختلف بررسی شده‌است؛ بیش‌تر پژوهش‌ها در این دسته جای می‌گیرند، مانند «تأثیر دوره آموزش تفکر انتقادی بر سبک‌های تصمیم‌گیری و سبک‌های حل مسئله» (زارع و نهروانیان ۱۳۹۶)، «بررسی رابطه سواد اطلاعاتی و تفکر انتقادی در دانشجویان» (یکتای کوشالی و دیگران ۱۳۹۶)، «تأثیر تدریس مهارت‌های تفکر انتقادی بر انگیزه زبان‌آموزان سطح پیشرفته ایرانی» (رجعتی و دیگران ۱۳۹۶)، «اثر آموزش تفکر انتقادی بر سبک‌های حل مسئله و یادگیری خودراه‌بر» (زارع و نهروانیان ۱۳۹۶)، «تعیین میزان اثربخشی آموزش مهارت‌های تفکر انتقادی بر درک مطلب و نوع راهبردهای یادگیری

مورد استفاده زبان آموزان» (سادات واحدی و ابراهیمی ۱۳۹۶)، «بررسی تأثیر بازی‌های رایانه‌ای بر تفکر انتقادی دانش آموزان» (اسماعیلی و دیگران ۱۳۹۶)؛

ب) پژوهش‌هایی که در آن فلسفه برای کودکان و اهمیت آن بررسی شده است؛ برای مثال «آموزش فلسفه برای کودکان» (برهنمن و خدابخشی ۱۳۹۶)، «داستان‌هایی برای برنامه فلسفه برای کودکان مبتنی بر تفکر انتقادی» (فرزانفر و اعجم ۱۳۹۵). در برخی از این مقالات نویسندگان هم چنین داستان‌هایی را که مناسب آموزش تفکر انتقادی می‌دانسته‌اند معرفی و بررسی کرده‌اند؛

ج) پژوهش‌هایی که جایگاه تفکر انتقادی در تعلیم و تربیت اسلامی را بررسی کرده‌اند؛ از جمله «تربیت اجتماعی از دیدگاه امام علی (ع) و برنامه آموزش فلسفه و کودک» (قدمیاری ۱۳۹۵)، «جایگاه تفکر انتقادی در تعلیم و تربیت اسلامی مبتنی بر سند برنامه درسی ملی» (کریمیان و دیگران ۱۳۹۶)، «تبیین و تحلیل زمینه‌های سازواری و هم‌گرایی مؤلفه‌های تفکر انتقادی با تربیت دینی» (همایون‌فرد و سجادی ۱۳۹۵)؛

د) پژوهش‌هایی که مربوط به بررسی تفکر انتقادی در زمینه آموزش دانش آموزان ابتدایی و متوسطه است؛ بررسی این دسته از مقالات نشان می‌دهد که به تفکر انتقادی در درس مطالعات اجتماعی توجه و درباره آن پژوهش شده است و مقالاتی در این زمینه به چاپ رسیده است، از جمله «مهارت‌های تفکر انتقادی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی» (کریمیان و دیگران ۱۳۹۵)، «مقایسه اثربخشی روش و فن آموزش پرسش‌گری بر تفکر انتقادی و مهارت‌های آن در درس مطالعات اجتماعی دانش آموزان دختر پایه اول متوسطه» (جوادی ممتاز و دیگران ۱۳۹۵)، «تعیین باورهای معلمان درباره اثربخشی انواع روش‌های آموزش تفکر انتقادی بر اساس توان متفاوت دانش آموزان» (بدری گرگری ۱۳۹۴)، «ارزیابی و تحلیل محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمان بر مبنای مهارت‌های تفکر انتقادی» (کریمیان و دیگران ۱۳۹۶)، «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی بخوانیم و بنویسیم و هدیه‌های آسمان دوره ابتدای بر اساس معیارهای برنامه درسی فلسفه برای کودکان» (مرعشی و دیگران ۱۳۹۱). نتیجه تحقیق در این مقاله نشان می‌دهد که کتاب‌های بخوانیم و بنویسیم بیش‌تر از هدیه‌های آسمان به مقوله‌های تفکر فلسفی توجه کرده‌اند (همان: ۸۹). «تأثیر آموزش فلسفه برای کودکان بر سطح پرسش‌گری دانش آموزان دوره ابتدایی» (کمالی مطلق و نوشادی ۱۳۹۶)، و «طراحی الگوی برنامه درسی پژوهش‌محوری در مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی برای پرورش تفکر و خلاقیت در دانش آموزان» (قاضی اردکانی و دیگران ۱۳۹۶). پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که تفکر انتقادی در بخش

امکان و ظرفیت آموزش تفکر انتقادی در بخش «بخوان و بیندیش» ... ۷

«بخوان و بیندیش» کتاب‌های فارسی ابتدایی، به‌طور خاص، بررسی نشده‌است، بنابراین این پژوهش با نظر به این خلأ پژوهشی انجام شده است.

۲. آموزش تفکر انتقادی در نگاهی به بخش «بخوان و بیندیش» فارسی ابتدایی

مؤلفان کتاب‌های فارسی ابتدایی، در پایان هر فصل، بخشی را به‌نام «بخوان و بیندیش» طراحی کرده‌اند تا دانش‌آموز با خواندن آن، علاوه بر تقویت روخوانی، اندیشه‌ورزی را نیز تمرین کند. در هر یک از کتاب‌های فارسی دوم و سوم ابتدایی، هفت داستان، و در هر یک از کتاب‌های فارسی چهارم و پنجم و ششم ابتدایی شش داستان با این عنوان دیده می‌شود. به عبارت دیگر ۳۲ داستان ذیل عنوان «بخوان و بیندیش» در کتاب‌های فارسی ابتدایی وجود دارد و در پایان هر داستان پرسش‌هایی طراحی شده‌است. اکنون ظرفیت‌های بخش «بخوان و بیندیش» در آموزش تفکر انتقادی بررسی می‌شود.

۱.۲ امکان و ظرفیت‌های مناسب طرح پرسش فلسفی برای آموزش تفکر انتقادی در بخش «بخوان و بیندیش»

استرنبرگ و ویلیامز توصیه می‌کنند که پرسش‌گری مبنای تبادلات فکری و تعاملات در کلاس قرار گیرد، زیرا دانش‌آموزان بیش‌تر از این‌که به یادگیری پاسخ‌ها توجه داشته باشند به طرح سؤال و پرسیدن اهمیت می‌دهند (حسینی ۱۳۹۲: ۱۲۷). سؤالات متعددی که می‌توان درباره هر متن مطرح کرد به دو دسته اصلی تقسیم می‌شوند: ۱. سؤال‌های بسته یا مبتنی بر واقعیت، که برای متن‌هایی مناسب است که آشکارا سؤال‌برانگیزند و معمولاً به نام‌گذاری و کسب اطلاع از بعد ادبی نیاز دارند. این‌گونه سؤالات اغلب با چه‌چیز، چه‌کسی، کجا، و چه‌موقع آغاز می‌شوند؛ ۲. سؤال‌های باز، که به دنبال دلیل و اظهارنظر یا ابراز احساسات در مورد متن یا تجربه‌ای ذکر می‌شود. این‌گونه سؤال‌ها اغلب با چگونه یا چرا آغاز می‌شوند (فیشر ۱۳۸۹: ۸۹). در طرح پرسش فلسفی از سؤالات باز استفاده می‌شود. اکنون ظرفیت داستان‌های بخش «بخوان و بیندیش» را در طرح پرسش فلسفی بررسی می‌کنیم.

۱.۱.۲ قالب داستان

در هر زبان، در هر نقطه از دنیا، داستان پایه اصلی تفکر و ارتباط است. با نقل داستان درمی‌یابیم چه اتفاقی برای چه کسی و چرا افتاده‌است (فیشر ۱۳۹۲: ۳). هر داستان دارای

فکر، نتیجه، خیال، روش، و زبان خاصی است و هریک از این‌ها در تکوین شخصیت کودک اثر می‌گذارد و همین خصائص است که استفاده از داستان را در آموزش و پرورش ضروری می‌کند (قائدی ۱۳۹۵: ۱۰۵). داستان این ویژگی مهم را دارد که دارای ابتدا و انتهاست. بنابراین مفاهیم و رویدادها در آن بهتر درک می‌شود، درحالی‌که زندگی با آشفتگی‌ها و نواقص موجود در آن بسیار مبهم است و ما، در فضایی از تکه‌های ناپیوسته و نامرتبط، رویدادهای زندگی را تجربه می‌کنیم. آن‌چه داستان را داستان می‌کند این است که، در پایان آن، هرآن‌چه در ابتدایش مطرح و در میانش توضیح داده شده‌است، به‌صورت منطقی و با روشی اثربخش، گره‌گشایی می‌شود (فیشر ۱۳۹۲: ۳). از این‌رو قالب داستان برای آموزش تفکر انتقادی بسیار مناسب است. برای روشن کردن نکته‌ی اخیر ذکر یک مثال ضروری است. داستان «هدهد» یکی از داستان‌های بخش «بخوان و بیندیش» است (فارسی ششم/ابتدایی ۱۳۹۶: ۲۰). هدهدی زیرک در باغی در کنار پیرزنی زندگی می‌کرد. پیرزن به هدهد ریزه‌های نان می‌داد و با او آشنا بود. یک روز صبح پیرزن به هدهد گفت: «بچه‌ها زیر درخت دام پهن کرده‌اند. مواظب باش». هدهد گفت: من بسیار زیرکم و هیچ‌کس نمی‌تواند مرا گرفتار کند. ظهر که پیرزن برگشت، هدهد را ندید. جست و جو کرد. او را در دام گرفتار دید. هدهد گفت: «سرنوشت این بود که من گرفتار شوم». پیرزن گفت: «افراد تنبل و خطاکار سرنوشت را بهانه می‌کنند». این داستان چند بخش دارد: ۱. اعتماد به نفس هدهد که باعث می‌شد فکر کند هرگز گرفتار نمی‌شود؛ ۲. گرفتار شدن هدهد؛ ۳. سرنوشت را مقصر گرفتاری دانستن؛ ۴. اعتراض پیرزن که سرنوشت بهانه افراد تنبل یا خطاکار است. چنان‌چه فردی در زندگی واقعی شخصی را ببیند که با اعتماد به نفس می‌گوید که من زیرکم و گرفتار نمی‌شوم (بخش اول) احتمالاً باور می‌کند و اگر در موقعیتی قرار بگیرد که شخصی می‌گوید سرنوشت مقصر گرفتاری است، احتمالاً می‌پذیرد. هم‌چنین در زندگی واقعی معمولاً کسی نیست که روایت زندگی را مثل پیرزن شرح دهد، پس دریافت حقایق دشوار است. اما در داستان وضعیت متفاوت است. خواننده با تمام شدن داستان نتیجه می‌گیرد که سرنوشت به‌دست خود افراد رقم می‌خورد.

بخش «بخوان و بیندیش» کتاب‌های فارسی ابتدایی در قالب داستان آمده‌است؛ بنابراین از نظر قالب مناسب است. تنها در فارسی ششم/ابتدایی، یکی از بخش‌های «بخوان و بیندیش» روایتی است که از زندگی شهید تندگویان نقل شده است (فارسی ششم/ابتدایی ۱۳۹۶: ۶۴). این بخش گفت‌وگوی داستانی ندارد و جزئیات روایت نشده است. از این‌رو ظرفیت طرح پرسش‌های فلسفی در آن کم‌تر است.

۲.۱.۲ درون‌مایه

درون‌مایه داستان از عوامل تعیین‌کننده ظرفیت داستان برای پرسش فلسفی است، داستان‌هایی که با دیدگاهی باز به زندگی نگریسته‌اند، کودکان را به پرسش‌گری، حیرت، فرضیه‌سازی، و اکتشاف تشویق می‌کنند (کم ۱۳۹۱: ۵۰). وجود درون‌مایه فلسفی در برخی از داستان‌های «بخوان و بیندیش» طرح پرسش فلسفی را سهل‌تر می‌کند. در بخش «بخوان و بیندیش» داستان‌هایی وجود دارد که با دیدگاهی باز و با درون‌مایه‌ای فلسفی روایت شده‌اند. داستان‌هایی که مستقیماً بحثی فلسفی را مطرح کرده‌اند عبارت‌اند از داستان «در جست‌وجو» (فارسی چهارم/ابتدایی ۱۳۹۶: ۲۳) که درون‌مایه آن خداجویی و خداشناسی است، داستان «راز گل سرخ» (فارسی پنجم/ابتدایی ۱۳۹۶: ۲۱) که درون‌مایه آن خداشناسی است، داستان «زیر آسمان بزرگ» (فارسی پنجم/ابتدایی ۱۳۹۶: ۱۱۴) که درون‌مایه آن شناخت زندگی و راه‌های خوش‌بختی است، و داستان «هدهد» (فارسی ششم/ابتدایی ۱۳۹۶: ۲۰) که درون‌مایه آن «سرنوشت و قضاوقدر» است.

اغلب داستان‌های بخش «بخوان و بیندیش»، از نظر درون‌مایه و محتوا، برای طرح پرسش فلسفی مناسب‌اند و به‌ندرت داستانی مانند «تمیز باش و عزیز باش» (فارسی دوم/ابتدایی ۱۳۹۶: ۲۸) دیده می‌شود که، چون داستانی آموزشی و اخلاقی است، مناسب تفکر انتقادی به نظر نمی‌رسد، زیرا داستانی که کودکان را با جهت‌گیری‌های اخلاقی روبه‌رو می‌کند به کودکان اجازه نمی‌دهد تا خود به‌نتیجه برسند (کم ۱۳۹۱: ۵۳).

درباره درون‌مایه مناسب با تفکر انتقادی نکته دیگری که باید به آن توجه شود آن است که مسئله یا موضوع موردعلاقه کودکان باشد و قدرت تخیلشان را برانگیزد یا به‌هرحال آن‌ها را تحت‌تأثیر قرار دهد (همان: ۳۸). بسیاری از داستان‌های بخش «بخوان و بیندیش» سرشار از تخیل‌اند، از جمله «قصه تنگ بلور» (فارسی سوم/ابتدایی ۱۳۹۶: ۲۵)، «پری کوچولو» (همان: ۶۰)، «هفت مروارید سرخ» (فارسی چهارم/ابتدایی ۱۳۹۶: ۱۱۶)، و «زیر آسمان بزرگ» (فارسی پنجم/ابتدایی ۱۳۹۶: ۱۱۴). در این‌جا بخشی از داستان تخیل‌آمیز «پری کوچولو» که در توصیف پری کوچولوست نقل می‌شود. در این داستان عناصر تخیل‌آمیزی چون زندگی کردن پری در آسمان، بال‌داشتن پری و بریدن ابر و درست‌کردن نخ با ابر دیده می‌شود. داستان به این قرار است:

یکی بود، یکی نبود. پری کوچکی بود که با مادرش در آسمان زندگی می‌کرد. پری کوچولوی قصه ما هنوز بال نداشت. برای همین، نمی‌توانست مثل مادرش پرواز کند.

وقتی که مادرش برای گردش در آسمان پرواز می‌کرد، پری کوچولو در خانه می‌ماند. یک‌بار که مادر پری کوچولو می‌خواست به زمین بیاید، پری کوچولو دامن نقره‌ای او را گرفت و گفت: «مامان! مرا هم با خودت ببر!» مادر پری کوچولو فکری کرد و گفت: «صبر کن!» بعد یک تکه ابر پنبه‌ای از آسمان کند و آن را با بال‌هایش تاب داد. ابر پنبه‌ای یک نخ سفید بلند شد (فارسی سوم ابتدایی ۱۳۹۶: ۶۰).

عناصر تخیل‌آمیز کنج‌کاوی دانش‌آموزان را برمی‌انگیزد.

۳.۱.۲ طرح پرسش‌های باز در پایان برخی داستان‌ها

در طرح پرسش فلسفی، هدف لزوماً این نیست که برای همه سؤال‌های مطرح‌شده اجماع یا پاسخ توافق‌شده حاصل شود، اما به‌هرصورت هر گفت‌وگوی واقعی به‌تعبیری «به جلو حرکت می‌کند» و صرفاً بحثی هیجان‌انگیز نیست. باتوجه‌به این موضوع، سؤال‌هایی مانند «آیا می‌خواهیم درباره این سؤال بحث کنیم؟» و «اکنون چه چیزهایی درباره این مفهوم یا سؤال می‌فهمیم که قبلاً نمی‌فهمیدیم؟» حتماً باید به سؤال‌های پیشنهادی اضافه شوند؛ چون ما به ایجاد گفت‌وگو علاقه‌مندیم و نه صرفاً بحث؛ معلمان باید دانش‌آموزان را تشویق کنند تا در بیان دیدگاه‌هایشان دلیل بیاورند (شارپ و اسپیلتر ۱۳۸۷: ۱۰).

برخی از پرسش‌های پایان درس «بخوان و بیندیش» پرسش‌های بازند که در دیگر بخش‌های کتاب دیده نمی‌شود، پرسش‌هایی مانند «اگر به‌جای شیر کوچولو بودید، چه می‌کردید؟» (فارسی چهارم ابتدایی ۱۳۹۶: ۵۱)، «از نظر شما کتاب‌فروشی مثل چیست؟» (همان: ۱۰۱)، «به‌نظر شما چرا پروانه دیگر خود را در برکه تماشا نکرد و بال‌هایش را به‌نمایش نگذاشت؟» (فارسی پنجم ابتدایی ۱۳۹۶: ۲۵)، «اگر شما جای پینگ بودید چه می‌کردید؟» (همان: ۴۵)، و «به‌نظر شما چرا بعضی افراد زود به‌دام می‌افتند؟» (فارسی ششم ابتدایی ۱۳۹۶: ۲۳).

۴.۱.۲ پرسش‌های متن داستان «بخوان و بیندیش»

در برخی از متن‌های «بخوان و بیندیش» پرسش‌هایی دیده می‌شود که می‌تواند راه‌گشای طرح پرسش فلسفی باشد؛ برای مثال در داستان «مورچه‌ریزه» آمده است: «این بچه که این‌همه درس می‌خواند! پس چرا خانم معلم ناراضی است؟» (فارسی سوم ابتدایی ۱۳۹۶: ۴۲)، یا در داستان «تنگ بلور» درباره موزه پرسیده می‌شود: «این ظرف‌ها را چه کسی ساخته است؟» (همان: ۲۷).

۵.۱.۲ استفاده از ضرب‌المثل

ضرب‌المثل یا «مثل سائر» سخن رایجی است که همه‌کس آن را می‌گویند و از ویژگی‌هایی آن اختصار لفظ، وضوح معنی، و لطف ترکیب است (داد ۱۳۸۲: ۴۲۶). این‌که گفته شده است ضرب‌المثل «متضمن مطلبی حکیمانه است» و «گاه باشد که آوردن یک مثل در نظم یا نثر و خطابه و سخنرانی اثرش در پروراندن مقصود و جلب توجه شنونده بیش از چندین بیت منظوم و چند صفحه مقاله و رساله باشد» (همایی ۱۳۸۸: ۳۰۰) نمایان‌گر دیدگاه کلی و فلسفی ضرب‌المثل‌ها در بیان مسائل است. از همین رو در آموزش فلسفه به کودکان از ظرفیت ضرب‌المثل‌ها استفاده می‌شود. در کتاب فلسفه در کلاس درس، ضرب‌المثل جایگاه خاصی دارد و برای هر درس، پس از طرح پرسش‌های فلسفی، ضرب‌المثل‌های بحث‌انگیز آورده شده است (بنگریدبه شاو ۱۳۸۹). عنوان و موضوع یکی از داستان‌های بخش «بخوان و بیندیش» ضرب‌المثل یک کلاغ، چهل کلاغ است (فارسی دوم/ابتدایی ۱۳۹۶: ۷۶). این داستان ظرفیت طرح پرسش فلسفی را به خوبی دارد. به‌ندرت در پرسش‌های پایان درس «بخوان و بیندیش» نیز از ضرب‌المثل استفاده شده است (فارسی پنجم/ابتدایی ۱۳۹۶: ۱۱۹).

۲.۲ توجه به مفاهیم اصلی

برای استفاده از شیوه تفکر انتقادی در تدریس، ابتدا باید مفاهیم اصلی متن مشخص شود تا پس از آن پرسش‌های فلسفی در محدوده همان مفاهیم مطرح شود. مفاهیم و موضوعات قابل طرح در پرسش فلسفی به مفاهیمی چون شناخت خدا و شناخت خوش‌بختی یا شناخت آفرینش منحصر نیست. هریک از مسائل و عناصر مهم زندگی می‌تواند موضوعی برای پرسش فلسفی باشد. در این جا سعی می‌شود تا یک مفهوم اصلی از مضامین هریک از داستان‌های بخش «بخوان و بیندیش» کتاب‌های فارسی استخراج شود که به‌منزله راه‌نمای معلم این درس قرارگیرد تا آن‌ها بتوانند آن را هم‌چون خمیرمایه و تمرین برای بحث و گفت‌وگوهای فلسفی با دانش‌آموزان به کار ببرند. یادآوری این نکته لازم است که برخی از این مفاهیم، به‌ضرورت، فلسفی نیستند. اما با روش تحلیل فلسفی می‌توان درمورد آن‌ها فلسفه‌ورزی کرد و با فراهم کردن کندوکاو و گفت‌وگوی فلسفی باعث غنای درک و فهم دانش‌آموزان از آن‌ها شد. در ادامه، این مفاهیم، به تفکیک کتاب‌های پایه‌های دبستان، بیان می‌شوند.

جدول ۱. مفاهیم فلسفی پیشنهادشده برای داستان‌های «بخوان و بیندیش» فارسی دوم ابتدایی

عنوان داستان	مفهوم فلسفی پیشنهادشده	توضیحات
«چغندر پربرکت»	هم‌کاری	هم‌کاری مفهوم اجتماعی بسیار مهمی است. کندوکاو فلسفی درباره آن می‌تواند باعث فهم عمیق‌تر دانش‌آموزان از آن شود. نمونه پرسش‌های فلسفی درباره آن در جدول ۶ آمده است.
«تمیز باش و عزیز باش»	پاکی	درنگاه نخست، به‌نظر می‌رسد پاکی مفهومی صرفاً بهداشتی است. اما می‌توان با طرح پرسش‌های فلسفی درباره آن، دامنه معنایی آن را برای دانش‌آموزان گسترش داد. برای مثال آیا ما فکر و اندیشه پاک و ناپاک داریم؟ پاکی فکر با پاکی جسم چه تفاوت‌هایی دارد؟
«مورچه اشک‌ریزان، چرا اشک‌ریزان؟»	دل‌سوزی	دل‌سوزی مفهوم اخلاقی - عاطفی مهم و مثبتی است. این مفهوم ممکن است با ترحم که بارمعنایی منفی دارد اشتباه شود. کندوکاو فلسفی درباره آن می‌تواند باعث شفافیت مفهومی آن برای کودکان شود.
«کی بود؟ کی بود؟»	شجاعت	شجاعت فضیلت اخلاقی اساسی‌ای است. ترسویی (جبن) و تهور (بی‌باکی) دو حد افراط و تفریط آن است. شناخت حد و مرزهای این مفاهیم و نسبت آن‌ها با یک‌دیگر به فهم عمیق مفهوم شجاعت می‌انجامد.
«یک کلاغ، چهل کلاغ»	شایعه	فضای مجازی زندگی امروزی شناخت مفهوم شایعه را بسیار ضروری کرده‌است. کندوکاو فلسفی درباره حقیقت و شایعه و معیارهای تشخیص آن دو می‌تواند دامنه گسترش آن را مهار کند.
«عمونوروز»	تغییر	کودکان دوره دبستان اغلب فهم بسیطی از مفهوم تغییر دارند و آن را بیش‌تر ناظر به حوزه ماده و طبیعت می‌دانند. طرح پرسش‌های فلسفی درباره مفهوم ثابت و تغییر، انواع آن، چرایی آن، و ... باعث غنای فهم کودکان از این مفهوم می‌شود.
«روباه و خروس»	احتیاط	جسارت و تحرک از ویژگی‌های بارز دوره کودکی است. کندوکاو فلسفی درباره مفهوم احتیاط می‌تواند روحیه جسارت و تحرک آن‌ها را تعدیل کند و آن‌ها را از آسیب‌های احتمالی دور نگه دارد.

جدول ۲. مفاهیم فلسفی پیشنهادشده برای داستان‌های «بخوان و بیندیش» فارسی سوم ابتدایی

عنوان داستان	مفهوم فلسفی پیشنهادشده	توضیحات
«قصه تنگ بلور»	موزه، عبرت	هدف مؤلفان این درس و قصه آن نشان‌دادن اهمیت تاریخ و نسبت آن با زندگی کنونی انسان است. طرح پرسش‌های فلسفی و انتقادی درباره این موضوع می‌تواند بحث تاریخ و فواید آن را برای دانش‌آموزان جذاب و مفید کند.
«مورچه‌ریزه»	درست‌دیدن	درست‌دیدن مسائل زندگی از مهم‌ترین دغدغه‌های فلسفه است. فلسفه‌ورزی درباره این مفهوم می‌تواند باعث عطف توجه دانش‌آموزان به آن شود.

کودکان اغلب موجودات خیالی را باور می‌کنند و به پرسش‌گری درباره آن‌ها علاقه دارند. این می‌تواند مبنای کندوکاو فلسفی با آن‌ها واقع شود. نمونه پرسش‌های پیشنهادی در این باره در جدول ۷ آمده است.	موجودات خیالی	«پری کوچولو»
انزوای کودکان آثار منفی‌ای چون افسردگی به دنبال دارد. در این درس درباره نقش اجتماعی بودن و رابطه آن با شادابی بحث فلسفی می‌شود.	در جمع بودن	«حوض فیروزه‌ای»
عالم خواب و نسبت آن با عالم بیداری می‌تواند موضوع کندوکاو فلسفی دانش‌آموزان قرار گیرد.	عالم خواب، عالم بیداری	«خواب خلیفه»
وطن مفهومی چندبعدی است که ابعاد اجتماعی، سیاسی، اخلاقی، و دینی دارد. طرح پرسش‌های فلسفی درباره ابعاد آن می‌تواند باعث غنای فهم دانش‌آموزان از آن شود. نمونه پرسش‌های فلسفی پیش‌تر درباره این مفهوم در جدول ۹ بیان شده است.	وطن، دفاع از وطن	«بوی سیب و بوی یاس»
آفرینش خداوند و جلوه‌های گوناگون آن از مهم‌ترین مفاهیم فلسفی و دینی است. باتوجه به داستان این درس، می‌توان تعدادی پرسش فلسفی در حد توان شناختی دانش‌آموزان درباره آن مطرح کرد و در مورد آن‌ها بحث کرد.	آفرینش	«آفرینش حلزون»

جدول ۳. مفاهیم فلسفی پیشنهاد شده برای داستان‌های «بخوان و بیندیش» فارسی چهارم ابتدایی

عنوان داستان	مفهوم فلسفی پیشنهاد شده	توضیحات
«در جست‌وجو»	خداشناسی	مفهوم خدا از پیچیده‌ترین مفاهیم فلسفی و دینی است، به‌ویژه برای کودکان دبستان که توانایی تفکر انتزاعی در آن‌ها کم‌تر است. با وجود این طرح برخی پرسش‌های فلسفی درباره این مفهوم متناسب با فهم کودکان این دوره می‌تواند به رشد معنوی آن‌ها کمک کند.
«قدم یازدهم»	عادت، باورها	بسیاری از عادت‌ها و باورهای ما انسان‌ها ممکن است بنیان عقلانی قابل دفاعی نداشته باشند. از این رو، گفت‌وگوی فلسفی درباره آن‌ها می‌تواند بسیار مفید باشد. نمونه پرسش‌های فلسفی در این باره در جدول ۸ آمده است.
«انتظار»	انتظار، امید	امید و انتظار از عواطف اساسی انسان‌هاست. با وجود این، ماهیت و ابعاد آن‌ها بسیار پیچیده است. کندوکاو فلسفی درباره آن‌ها می‌تواند باعث روشن شدنشان برای دانش‌آموزان شود.
«دوست بچه‌های خوب»	کتاب، دانایی	امروزه جعبه جادویی تلویزیون و بازی‌های متنوع و هیجان‌انگیزی رایانه‌ای اغلب اوقات فراغت و خارج از مدرسه کودکان را به خود اختصاص داده‌اند. در این شرایط کندوکاو فلسفی درباره نقش کتاب در دانایی آدمی و رشد او شاید بتواند انگیزه‌ای پایدار برای مطالعه کتاب در کودکان ایجاد کند.

<p>اعتماد به نفس یکی از عوامل اساسی موفقیت کودکان در تحصیل و زندگی است. با وجود این ممکن است آن‌ها درک درستی از این مفهوم، زمینه‌های آن، آثار آن، و نسبت آن با غرور و تکبر نداشته باشند. از این رو، در جلسه کاندوکاوی می‌توان این مفهوم را به بحث و گفت‌وگوی فلسفی با آن‌ها گذاشت.</p>	<p>اعتماد به نفس</p>	<p>«هفت مروارید سرخ»</p>
<p>امروزه هیچ جامعه‌ای نیست که درگیر بحث زندگی مدرن و نسبت آن با زندگی سنتی نباشد. افراط و تفریط درباره هر یک از این دو سبک زندگی می‌تواند بسیار آسیب‌زا باشد. به نظر می‌رسد طرح پرسش‌های فلسفی درباره این دو سبک زندگی و نسبت آن‌ها با یکدیگر در موضوعاتی که کودکان با آن مواجه‌اند، چون مد لباس و نوع موسیقی، بسیار لازم و مفید است.</p>	<p>سبک زندگی، سنتی / مدرن</p>	<p>«کارت اعتباری»</p>

جدول ۴. مفاهیم فلسفی پیشنهاد شده برای داستان‌های «بخوان و بیندیش» فارسی پنجم ابتدایی

توضیحات	مفهوم فلسفی پیشنهاد شده	عنوان داستان
<p>غرور یکی از رذایل اخلاقی است که چه بسا ممکن است کودکان یا بزرگسالان به آن دچار باشند. «غرور چیست؟»، «مصادق‌های آن کدام‌اند؟»، «آثار آن چیست؟»، «آیا همیشه بد است؟»، «چرا افراد مغرور می‌شوند؟»، و پرسش‌هایی از این دست می‌تواند باعث غنای فهم دانش‌آموزان از این مفهوم شود و چه بسا موجب دوری آن‌ها از این رذیلت اخلاقی شود. نمونه پرسش‌های فلسفی پیش‌تر درباره مفهوم غرور در جدول ۱۰ آورده شده است.</p>	<p>غرور، تکبر</p>	<p>«راز گل سرخ»</p>
<p>صداقت و شجاعت در این درس از فضائل اخلاقی شمرده شده‌اند. بررسی فلسفی نسبت این دو فضیلت اخلاقی می‌تواند موضوع گفت‌وگوی فلسفی کودکان واقع شود.</p>	<p>صداقت، شجاعت</p>	<p>«گلدان خالی»</p>
<p>پرسش‌های فلسفی پیشنهادی برای این مفهوم اجتماعی - سیاسی - اخلاقی - دینی در جدول ۹ آمده است.</p>	<p>وطن</p>	<p>«آوازی برای وطن»</p>
<p>دانش‌آموزان دبستان اغلب با مفاهیم «مسابقه»، «برنده شدن»، «قهرمان»، و «جایزه» آشنایی دارند. اما مفهوم «پهلوان» ممکن است برای آن‌ها غریب و ناشناخته باشد. این دو مفهوم و نسبت آن‌ها با یکدیگر می‌تواند مبنای کاندوکاوی فلسفی جذابی برای دانش‌آموزان باشد.</p>	<p>پهلوان، قهرمان</p>	<p>«فردوسی فرزند ایران»</p>
<p>در این درس هر یک از شخصیت‌ها از دیدگاه فلسفی درک خود را از زندگی بیان کرده است. گفت‌وگوی فلسفی با دانش‌آموزان درباره دیدگاه این شخصیت‌ها و نظر خود دانش‌آموزان در این باره می‌تواند موضوع بحث و پرسش فلسفی قرار گیرد.</p>	<p>زندگی، خوش‌بختی، موفقیت</p>	<p>«زیر آسمان بزرگ»</p>

جدول ۵. مفاهیم فلسفی اصلی پیشنهادشده
برای داستان‌های «بخوان و بیندیش» فارسی ششم ابتدایی

عنوان داستان	مفهوم فلسفی پیشنهادشده	توضیحات
«هدهد»	سرنوشت، اختیار	سرنوشت و جبر و اختیار انسان از دشوارترین و پیچیده‌ترین مفاهیم فلسفی‌اند. طرح پرسش‌های فلسفی در حد توان شناختی کودکان دوره دبستان می‌تواند باعث شکل‌گیری فهم درستی از این مفاهیم شود.
«هفت خان رستم»	مشکلات، ثبات، قدم، هدف	در شاه‌نامه، هفت خان نماد موانع و مشکلات انسان در راه رسیدن به هدف است و رستم نماد انسانی بزرگ و کامل است که برای رسیدن به اهدافش از همه این موانع می‌گذرد. کندوکاو فلسفی درباره یک هدف، انواع موانع و مشکلات احتمالی، و راه‌حل‌های ممکن می‌تواند باعث فهم بهتر دانش‌آموزان از این مفاهیم شود.
«دوستان هم‌دل»	دوست و دوستی	این داستان درباره دانش‌آموز تازه‌واردی در شهری غریب است. از این‌رو، درون‌مایه این داستان بستر مناسبی برای بحث و گفت‌وگوی فلسفی درباره مفهوم دوست و دوستی است. برای یافتن نمونه پرسش‌های فلسفی درباره این مفهوم می‌توان به کتاب‌های داستانی متعدد فلسفه برای کودکان مراجعه کرد.
«شهید تندگویان»	دفاع، جنگ و صلح، دشمن، شهادت	چنان‌که پیش‌تر بیان شد، نمونه پرسش‌های فلسفی درباره مفهوم چندبعدی وطن در جدول ۹ بیان شده است.
«بوعلی و بهمنیار»	آداب شاگردی، اخلاق معلمی	روایت بوعلی و بهمنیار برای تأمل و گفت‌وگوی فلسفی درباره آداب شاگردی و اخلاق معلمی ابزار مناسبی است.
«پیاده و سوار»	احتیاط، هوشیاری	باتوجه به اهمیت هوشیاری و دانایی در زندگی انسان، این موضوع در چند درس از داستان‌های بخش «بخوان و بیندیش» مطرح شده است. طرح پرسش‌های فلسفی درباره این مفاهیم می‌تواند مکمل تکرار آن‌ها در فهم بهتر دانش‌آموزان از این مفاهیم شود.
«آوای گنجشکان»	غرور	پرسش‌های فلسفی پیشنهادشده درباره مفهوم غرور در جدول ۱۰ بیان شده است.

۳.۲ طرح پرسش‌های فلسفی

اندیشیدن با پرسیدن آغاز می‌شود و پرسیدن سنگ‌بنای تفکر انتقادی است (قاضی مرادی ۱۳۹۳: ۲۷). از روزگار سقراط، گفت‌وگو راه مؤثری برای یافتن پاسخ اساسی‌ترین پرسش‌های زندگی به‌شمار آمده‌است و لیپمن همین سنت را هم چون راهی برای بنیان‌گذاری فلسفه در برنامه مدارس برگزید (فیشر ۱۳۸۸: ۴۹). سقراط، با استفاده از منطق در کاوش مشترک، پرسش‌هایی را هم‌چون وسیله رسیدن به حقیقت به کار می‌برد

(همان: ۱۹۱). مهم‌ترین بخش در آموزش شیوه تفکر انتقادی آن است که پرسش‌های مناسب طرح شود و سقراط بنیان‌گذار پرسش فلسفی بوده است. تحقیقات نشان می‌دهد که سمینار سقراطی تأثیر مثبتی در سطح پرسش‌گری (کمالی مطلق و نوشادی ۱۳۹۶: ۱) و پرورش تفکر انتقادی دارد (افق‌ری و اولیایی‌نیا ۱۳۹۵: ۳۱) و «به کمک راه‌برد پرسش‌گری متقابل هدایت‌شده، می‌توان موجبات رشد و ارتقای تفکر انتقادی دانش‌آموزان را فراهم کرد» (بدری گرگری و خانلری ۱۳۹۲: ۱). یکی از راه‌بردهایی که می‌تواند در رسیدن به تفکر انتقادی کمک کند تشویق دانشجویان به پرسیدن سؤالات هدف‌مند است (نظری و دیگران ۱۳۹۲: ۸۵). نکته مهم آن است که طرح پرسش‌های مناسب تا رسیدن به نقطه‌ای اطمینان‌بخش باید ادامه یابد. اگر مفهوم اصلی هم کاری باشد، متخصصان پرسش‌های زیر را پیشنهاد می‌کنند:

منظور از هم‌کاری چیست؟ هم‌کاری در چه موقعیتی لازم و ضروری است؟ آیا هیچ‌گاه حیوانات با هم‌کاری می‌کنند؟ آیا فردی که با دیگران هم‌کاری نمی‌کند آدم بدی است؟ آیا هم‌کاری کردن همیشه خوب است؟ آیا زمانی وجود دارد که هم‌کاری کردن در آن زمان اشتباه باشد؟ آیا هم‌کاری با ملحق‌شدن به دیگران یک چیزند؟ آیا هم‌کاری کردن می‌تواند نشانه ضعف باشد؟ آیا همیشه اجبار دیگران به هم‌کاری خوب است؟ چگونه هم‌کاری از هم‌رنگی با جماعت متمایز می‌شود؟ آیا هم‌کاری هیچ‌گاه مانع فردگرایی نمی‌شود؟ آیا یک تیم ورزشی با افرادی فوق‌العاده با استعداد، که هیچ هم‌کاری خوبی با هم ندارند، در مسابقه با یک تیم کم‌استعدادتر که هم‌کاری خوبی با هم دارند پیروز خواهند شد؟ تفاوت معنی هم‌کاری و کمک چیست؟ (شاو ۱۳۸۹: ۴۷).

پرسش‌هایی که درباره هم‌کاری آورده شد نمونه تمام‌عیار پرسش فلسفی است که با بررسی آن می‌توان از مهارت طرح پرسش فلسفی آگاه شد. بررسی این پرسش‌ها نشان می‌دهد که این سؤالات چند ویژگی کلی دارند:

۱. توجه به درک مفاهیم و موضوعات اصلی مانند هم‌کاری و دوستی؛ گاه بسیاری از مفاهیم به نظر شناخته‌شده و آشکارند، اما وقتی به آن‌ها با تفکر انتقادی نگریسته شوند، معلوم می‌شود که جنبه‌های مختلفی از آن نادیده انگاشته می‌شده است؛

۲. توجه به مصداق‌های گوناگون یک مفهوم؛ در نمونه بالا، از مفهوم هم‌کاری درباره حیوانات پرسش شده است؛

۳. بررسی ماهیت و خوب یا بد بودن یک مفهوم در شرایط مختلف؛ پرسش «آیا هم‌کاری کردن همیشه خوب است؟» به این منظور مطرح شده است؛

۴. یادآوری و توجه به مفاهیم مشابهی که احتمال گمراهی در آن وجود دارد؛ امکان دارد شخصی هم‌کاری را با هم‌رنگ‌شدن با جماعت یا کمک یکی بداند. طرح این پرسش تفاوت معنای این مفاهیم متشابه را به‌خوبی نشان می‌دهد؛

۵. ذکر مثال‌های گوناگون از یک مفهوم؛ مطرح کردن مثال‌ها و مصداق‌های گوناگون فعالیت فلسفی است و ذهن مخاطب را با مصداق مختلف یک مفهوم آشنا می‌کند. باتوجه به این نکته که طرح پرسش مناسب مهم‌ترین بخش از آموزش تفکر انتقادی است، اکنون از هریک از کتاب‌های فارسی دوم تا ششم ابتدایی یک درس برای مثال انتخاب می‌شود تا براساس آن پرسش‌های فلسفی دربارهٔ یک مفهوم مطرح شود.

۱.۳.۲ فارسی دوم ابتدایی

اولین داستان فارسی دوم ابتدایی یعنی «چغندر پربرکت» (فارسی دوم ابتدایی ۱۳۹۶: ۱۳). داستان پیرمرد و پیرزنی است که با دو نوه‌شان زندگی می‌کنند. روزی پیرمرد به مزرعه می‌رود تا چغندری بیاورد، اما نمی‌تواند چغندر را از زمین بیرون آورد. پیرزن و نوه‌ها هم به کمک می‌روند و به کمک هم دیگر و با تلاش فراوان می‌توانند چغندر را از زمین جدا کنند. پیرزن با آن چغندر یک دیگ بزرگ آش می‌پزد و میان همسایه‌ها تقسیم می‌کند.

چنان‌که گفته شد، برای طرح پرسش تفکر انتقادی باید از سؤالات باز و کلی بهره ببریم. در درس «چغندر پربرکت» می‌توان دربارهٔ مفهوم و مسئله‌ای کلی مثل هم‌کاری تأمل کرد و سؤالاتی مشابه سؤالات بالا را برای آن مطرح کرد. مفهوم اصلی دیگری که می‌تواند زمینهٔ طرح پرسش‌های باز را فراهم آورد «برکت» است. برکت در فرهنگ لغات به معنای افزونی و یمن و خجستگی است. در این باره می‌توان پرسش‌هایی را مطرح کرد که در جدول ۶ آورده شده است.

جدول ۶. پرسش‌های فلسفی پیشنهادشده برای درس «چغندر پربرکت»

نام درس	پرسش‌های پیشنهادشده
«چغندر پربرکت»	برکت چه مفهومی دارد؟ آیا هر افزایشی را می‌توان برکت دانست؟ اگر پول یک نفر برکت پیدا کند، معنای آن این است که فایده به صاحب پول می‌رسد یا دیگران؟ آیا برکت داشتن با مفیدبودن یکی است؟ آیا برکت فقط برای غذاها به کار می‌رود؟ آیا درس خواندن هم می‌تواند برکت داشته باشد؟ آیا برکت فقط برای کارهای خوب است؟ آیا برکت داشتن یک کارخانه با پرسودبودن آن یکسان است؟

در کتاب درسی دو پرسش دربارهٔ این درس مطرح شده است:

۱. پیرمرد و نوه‌هایش چگونه توانستند چغندر را از دل خاک بیرون بیاورند؟ (همان: ۱۴). این سؤال پرسشی فلسفی و کلی نیست، اما بسیار مناسب است، زیرا به پیام و مفهوم اصلی درس یعنی هم‌کاری اشاره می‌کند.
۲. چرا چغندر این قصه پربرکت بود؟ این پرسش پرسشی فلسفی است و معلم می‌تواند همین سؤال را (چنان‌که نمونه‌ای از آن ارائه شد) ادامه دهد تا مفهوم برکت روشن شود.

۲.۳.۲ فارسی سوم ابتدایی

قصهٔ «پری کوچولو» داستان پری کوچکی است که در آسمان زندگی می‌کرد و به زمین آمد (فارسی سوم ابتدایی ۱۳۹۶: ۶۰). در این داستان نویسنده مخاطب خود را از فراز آسمان، که محل زندگی پری بود، به فرود زمین می‌کشاند و با اشاره‌های بسیار جالبی مانند این‌که «خاله خرگوشه نمی‌دانست که هرگز نمی‌شود به پری‌ها دروغ گفت» و «پری کوچولو این را دید و گفت: مادر من هیچ‌وقت کسی را اذیت نمی‌کرد» (همان: ۶۲) صفات پری را، که در نظر کودک سمبل خوبی و بی‌گناهی است، برمی‌شمارد. موضوع این داستان فلسفی است. برخی از پرسش‌های فلسفی قابل طرح در این درس در جدول ۷ آورده شده است.

جدول ۷. پرسش‌های فلسفی پیشنهادشده برای درس «پری کوچولو»

نام درس	پرسش‌های پیشنهادشده
«پری کوچولو»	<p>پری چگونه موجودی است؟</p> <p>آیا تاکنون پری دیده‌اید؟</p> <p>آیا پری را فقط در فیلم و قصه دیده‌اید؟</p> <p>پری کوچولو و مادرش چه ویژگی‌هایی داشتند؟</p> <p>پری در قصهٔ پینوکیو چه ویژگی‌هایی داشت؟</p> <p>انسان‌ها چه تفاوتی با پری‌ها دارند؟</p> <p>تفاوت موجودهای واقعی با موجودهای خیالی در چیست؟</p> <p>موجودهای خیالی چه نقشی در زندگی انسان دارند؟</p>

۳.۳.۲ فارسی چهارم ابتدایی

«قدم یازدهم» از داستان‌های تأمل‌برانگیز فارسی چهارم ابتدایی است (فارسی چهارم ابتدایی ۱۳۹۶: ۴۸). قهرمان این داستان شیر کوچولویی است که در قفس زندگی می‌کند. شیر کوچولو در قفس خود می‌توانست ده قدم بردارد و بعد از آن به میله‌های قفس برخورد

می‌کرد. یک بار نگهبان باغ وحش فراموش کرد که در قفس را ببندد. شیر کوچولو از قفس بیرون رفت. ده قدم برداشت و زیر درخت گل خوابید، اما قدم یازدهم را برداشت. بعد از خواب هم به قفس خود بازگشت. شیر کوچولو آزاد نشد چون قدم یازدهم را برداشت. دربارهٔ داستان شیر کوچولو پرسش‌های فلسفی مطرح شده در جدول ۸ قابل طرح است.

جدول ۸. پرسش‌های فلسفی پیشنهاد شده برای داستان «قدم یازدهم»

نام درس	پرسش‌های پیشنهاد شده
«قدم یازدهم»	<p>چرا شیر کوچولو قدم یازدهم را برداشت؟</p> <p>آیا شیر کوچولو متوجه آزادی خود شد؟</p> <p>آیا در داستان برداشتن قدم یازدهم به معنی پیشرفت و موفقیت بود؟</p> <p>آیا ممکن است ما هم در قدم دهم مانده باشیم؟</p> <p>آیا ممکن است ما نیز، در زمانی که فکر می‌کنیم نمی‌توانیم کاری انجام بدهیم، امکان پیشرفت و موفقیت‌مان فراهم باشد؟</p> <p>قدم یازدهم ما در زمینهٔ درس خواندن چیست؟</p> <p>آیا ما می‌توانیم در زمینهٔ هنر و خلاقیت قدم یازدهمی برداریم؟</p> <p>آیا ممکن است در زندگی و برخورد با دیگران قدم یازدهمی برداریم؟</p> <p>به نظر شما شرط موفقیت در برداشتن قدم یازدهم چیست؟</p>

۴.۳.۲ فارسی پنجم ابتدایی

«آوازی برای وطن» داستان پرنده‌ای به نام زاغ‌بور است که دل‌تنگ وطن است و بعد از تحمل سختی‌های فراوان به وطن خود می‌رسد (فارسی پنجم ابتدایی ۱۳۹۶: ۶۳). دربارهٔ این داستان می‌توان پرسش‌هایی با موضوع وطن طرح کرد که در جدول ۹ آورده شده است.

جدول ۹. پرسش‌های فلسفی پیشنهاد شده برای داستان «آوازی برای وطن»

نام درس	پرسش‌های پیشنهاد شده
«آوازی برای وطن»	<p>چرا زاغ‌بور دوست داشت به وطن خود بازگردد؟</p> <p>چرا انسان‌ها وطن خود را دوست دارند؟</p> <p>آیا فقط انسان‌ها و حیوانات وطن دارند؟</p> <p>آیا همهٔ موجودات دل‌تنگ وطن می‌شوند؟</p> <p>آیا وطن زیباترین مکان برای زندگی است؟</p> <p>آیا وطن راحت‌ترین مکان برای زندگی است؟</p> <p>چرا دوست داشتن وطن نشانهٔ ایمان است؟</p> <p>چرا برخی انسان‌ها وطن خود را ترک می‌کنند؟</p> <p>انسان‌ها در قبال وطن خود چه مسئولیتی دارند؟</p>

۵.۳.۲ فارسی ششم ابتدایی

«آوای گنجشکان» آخرین داستان از بخش «بخوان و بیندیش» فارسی ششم ابتدایی است (فارسی ششم ابتدایی ۱۳۹۶: ۱۰۹) در این داستان، غرور مهم‌ترین مفهوم درس است که پرسش‌های فلسفی مطرح‌شده در جدول ۱۰ از کتاب فلسفه در کلاس درباره آن نقل می‌شود.

جدول ۱۰. پرسش‌های فلسفی پیشنهادشده برای داستان «آوای گنجشکان»

نام درس	پرسش‌های پیشنهادشده
«آوای گنجشکان»	<p>تکبر چیست؟</p> <p>آیا بعضی اوقات متکبر بودن طبیعی است؟</p> <p>آیا اشخاصی که اغراق نمی‌کنند تکبر ندارند؟</p> <p>آیا هیچ‌گاه تکبر می‌تواند خوب هم باشد؟ آیا امکان دارد که متکبر بود و درعین حال به دیگران نیز احترام گذاشت؟</p> <p>آیا امکان دارد که مغرور و متکبر بود و هیچ اعتماد به نفسی نداشت؟</p> <p>آیا افراد مغرور و متکبر در همه چیز خود را برتر می‌پندارند یا تنها در بعضی مواقع و موارد این گونه‌اند؟</p> <p>آیا افراد متکبر به دنیا می‌آیند یا به تدریج در زندگی متکبر می‌شوند؟</p> <p>چه چیز باعث خودبینی و تکبر می‌شود؟ آیا فرد مغرور و متکبر می‌تواند تکبرش را از دست بدهد؟ اگر امکان پذیرست چگونه؟</p> <p>افراد مغرور و متکبر با چه نوع افرادی رابطه دوستی برقرار می‌کنند؟</p> <p>آیا تکبر مزیت‌هایی هم دارد؟ آیا تکبر معایبی هم دارد؟ آیا فرد می‌تواند مغرور و متکبر باشد، اگر هیچ فرد دیگری را ندیده باشد؟</p> <p>آیا غرور و تکبر با دوست داشتن خویشتن یکی است؟</p> <p>آیا امکان دارد مغرور و متکبر بود و با وجود آن آرزو داشت که ای کاش این گونه نبود؟</p> <p>(شاور ۱۳۸۹: ۵۱-۵۲)</p>

در طرح پرسش‌های فلسفی گاهی می‌توان بازی‌گوشی کرد تا پرسش فلسفی سرشار از سرگرمی باشد (کم ۱۳۹۱: ۴۹). برای مثال پیام اصلی درس «بوعلی و بهمنیار» از کتاب فارسی ششم ابتدایی این است که «پیامبر بودن» شرایط خاصی نیاز دارد و تنها با داشتن علم نمی‌توان پیامبر شد، اما برای تنوع بخشیدن به مباحث فلسفی کلاس و ایجاد بحثی جالب و صمیمانه می‌توان پرسش‌های زیر را مطرح کرد:

چرا بهمنیار فرمان بوعلی را اطاعت نکرد؟ اگر شما به جای بهمنیار بودید چه می‌کردید؟ آیا این که بوعلی به بهمنیار دستور داد که برایش آب بیاورد نشانه غرور بوعلی بود؟ آیا این که بهمنیار فرمان بوعلی را اطاعت نکرد و آب نیاورد بی‌ادبی بود؟ آیا شاگرد حق دارد که فرمان استادش را اطاعت نکند؟ در چه شرایطی می‌توان از فرمان استاد سرپیچی کرد؟

۳. نتیجه‌گیری

در آموزش فلسفه به کودکان، پرسش فلسفی صرفاً به معنای پرس و جو درباره اصل وجود و حقیقت زندگی نیست، بلکه منظور ژرفاندیشی و دقیق‌بودن است. بررسی بخش «بخوان و بیندیش» از کتاب‌های فارسی ابتدایی نمایان‌گر آن است که داستان‌های این بخش ظرفیت لازم را برای طرح پرسش فلسفی دارند، زیرا در قالب داستان ارائه شده‌اند. مفاهیم فلسفی مثل حقیقت‌جویی، شناخت خدا، سرنوشت، و راز خوش‌بختی در آن دیده می‌شود. ظرفیت دیگر این بخش وجود پرسش‌های باز و مناسب در پایان داستان است.

مهم‌ترین ابزار آموزش فلسفه به کودکان استفاده از پرسش‌های مناسب است. درک مطلب نیز یکی از مهم‌ترین اهداف کتاب‌های فارسی است که پیشرفت در آن با پرسش‌های مناسب فلسفی امکان‌پذیر است. آموزگاران لازم است با طرح پرسش فلسفی آشنا شوند تا در تدریس کتاب‌های فارسی از آن بهره ببرند. برای طرح پرسش فلسفی بهتر است ابتدا مفاهیم اصلی جست‌وجو شود و سپس درباره آن مفهوم سؤال شود. در طرح پرسش فلسفی لازم است به جنبه‌های گوناگون مفهوم یا مصداق موردنظر توجه شود.

کتاب‌نامه

- افقری، سمانه و هلن اولیایی‌نیا (۱۳۹۵)، «تأثیر سمینار سقراطی در پرورش تفکر انتقادی جهت ارتقای نگرش دانشجویان سال آخر ادبیات درباره یادگیری ادبیات»، *نقد زبان و ادبیات خارجی*، س ۹، ش ۱۶.
- اکبری شلدره، فریدون و دیگران (۱۳۹۱)، *کتاب معلم فارسی ششم دبستان*، تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- بدری گرگری، رحیم و مریم خانلری (۱۳۹۲)، «تأثیر آموزش راه‌برد پرسش‌گری متقابل هدایت‌شده در گروه هم‌تایان بر تفکر انتقادی دانش‌آموزان دختر پایه سوم راه‌نمایی»، *تفکر و کودک*، س ۴، ش ۲.
- برهن، مریم و فاطمه خدابخشی صادق‌آبادی (۱۳۹۶)، «آموزش فلسفه برای کودکان»، *پیشرفت‌های نوین در علوم رفتاری*، س ۲، ش ۹.
- بوزان، تونی (۱۳۸۹)، *نیروی ذهن خلاق*، ترجمه زهرا فرزانه، قم: بوکتاب.
- حسینی، افضل‌السادات (۱۳۹۲)، *یادگیری خلاق، کلاس خلاق*، تهران: مدرسه.
- خسرونزاد، مرتضی (۱۳۸۶)، «تأملی بر هم‌نشینی ادبیات کودک و فلسفه در برنامه فلسفه برای کودکان»، *نوآوری‌های آموزشی*، س ۶، ش ۲۰.
- داد، سیما (۱۳۸۲)، *فرهنگ اصطلاحات ادبی*، تهران: مروارید.

- زندگی، بهمن (۱۳۹۴)، روش تدریس زبان فارسی، تهران: سمت.
- ساعتی، تامس ال (۱۳۹۱)، تفکر خلاق، حل مشکل، و تصمیم‌گیری، ترجمه مجید عزیزی و رضا نقدی، تهران: دانشگاه تهران.
- سجویک، فرد (۱۳۹۰)، صد ایده برای رشد تفکر، ترجمه نورعلی خواجه‌وند، تهران: پژواک فرزاد.
- شارپ، آن مارگارت و لورنس اسپلیتر (۱۳۸۷)، بیمارستان عروسک‌ها، ترجمه فاطمه رنجبران و مانا پار، تهران: شهرتاش.
- شاو، رون (۱۳۸۸)، فلسفه در کلاس درس، ترجمه مراد یاری دهنوی و روح‌الله حیدری، تهران: آوای نور.
- فارسی پنجم ابتدایی (۱۳۹۶)، جمعی از مؤلفان، تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش.
- فارسی چهارم ابتدایی (۱۳۹۶)، جمعی از مؤلفان، تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش.
- فارسی دوم ابتدایی (۱۳۹۶)، جمعی از مؤلفان، تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش.
- فارسی سوم ابتدایی (۱۳۹۶)، جمعی از مؤلفان، تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش.
- فارسی ششم ابتدایی (۱۳۹۶)، جمعی از مؤلفان، تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش.
- فهندز، محبوبه (۱۳۸۴)، برنامه تحصیلی خلاق، خرم‌آباد: سروش هدایت.
- فیشر، رابرت (۱۳۸۶)، آموزش تفکر به کودکان، ترجمه مسعود صفایی مقدم و افسانه نجاریان، تهران: رسش.
- فیشر، رابرت (۱۳۸۹)، آموزش تفکر، ترجمه غلامعلی سرمد، تهران: گاج.
- فیشر، رابرت (۱۳۹۲)، داستان‌هایی برای فکرکردن، ترجمه سیدجلیل شاهری لنگرودی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران: قطره.
- قاضی مرادی، حسن (۱۳۹۳)، درآمدی بر تفکر انتقادی، تهران: اختران.
- قائدی، یحیی (۱۳۹۵)، مبانی نظری فلسفه برای کودکان، تهران: مرآت.
- کم، فیلیپ (۱۳۹۱)، هم‌اندیشی: روش پرورش مهارت‌های تفکر، ترجمه مریم خسرونزاد، تهران: قطره.
- کمالی مطلق، طاهره و ناصر نوشادی (۱۳۹۶)، «تأثیر آموزش فلسفه برای کودکان بر سطح پرسش‌گری دانش‌آموزان دوره ابتدایی»، تفکر و کودک، س ۸، ش ۱.
- مارزینو و دیگران (۱۳۸۰)، ابعاد تفکر در برنامه‌ریزی درسی و تدریس، ترجمه قدسی احقر، تهران: یسپرون.

امکان و ظرفیت آموزش تفکر انتقادی در بخش «بخوان و بیندیش» ... ۲۳

- مایرز، چت (۱۳۸۶)، *آموزش تفکر انتقادی*، ترجمه خدایار ابیلی، تهران: سمت.
- مرعشی، سیدمنصور، سیدجلال هاشمی، و اعظم مقیمی گسک (۱۳۹۱)، «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی بخوانیم و بنویسیم و هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی براساس معیارهای برنامه درسی فلسفه برای کودکان»، *تفکر و کودک*، س ۳، ش ۵.
- ناجی، سعید (۱۳۸۷)، *کنادوکا و فلسفی برای کودکان و نوجوانان*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ناجی، سعید (۱۳۹۲)، *کودک فیلسوف (لیلا)*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- نظری، نرگس، علیرضا حیدری، و سعید بختیارپور (۱۳۹۲)، «تأثیر شیوه سؤال پرسیدن سقراطی بر آموزش تفکر انتقادی»، *علوم تربیتی*، س ۲۰، ش ۲.
- همایی، جلالا لدین (۱۳۸۸)، *فنون بلاغت و صناعات ادبی*، تهران: هما.
- هینز، جوانا (۱۳۸۳)، *بچه‌های فیلسوف*، ترجمه رضا علی نوری و دیگران، قم: سما قلم.
- هینز، جوانا (۱۳۸۹)، *فیلسوفان کوچک*، ترجمه یحیی قائدی، تهران: آبیژ.
- یاری دهنوی، مراد و مجتبی پورکریمی هاوشکی (۱۳۹۷)، «چیستی و چگونگی فلسفه‌ورزی و پی‌آمدهای آن در فرایند تدریس معلمان»، *مبانی تعلیم و تربیت*، س ۸، ش ۱.

- Barrow, Wilma (2010), "Dialogic, Participation, and the Potential for Philosophy for Children", *Thinking Skills and Creativity*, vol. 5, no. 2.
- Daniel, M. et al. (1999), "Philosophical Reflection and Cooperative Practices in an Elementary School Mathematic Classroom", *Journal of Education*, vol. 24, no. 4.
- Topping, K. J. and S. Trickey (2007), "Impact of Philosophical Enquiry on School Students Interactive Behavior", *Thinking Skills and Creativity*, vol. 2, no. 2.
- Van Zee, E. and j. Minstrel (1977), "Using Questions to Guide Student Thinking", *The learning Science*, vol. 6, no. 2.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی